

Оҕо төрөөбүт тылынан санарар саната сайдарыгар бары кыһаллыахтаахпыт

Баишева Ульяна Никитична,
Мэнэ-Ханалас улууһунааҕы
«Олимпионик» оҕо сайдар киинин
педагог-психолога.

Төрөөбүт тылбыт сүтэн эрэр диэн проблема баар буолбута ыраатта, өссө ол саҕана тыа уһуяаннарыгар итинник быһаарыыга турар сорок суох эрдэбиттэн. Ол эрэри, куйаар ситимэ күүскэ сайдан истэбин аайы, сорох төрөппүттэр оҕолоругар хонтуруола суох телефону биэрэллэрэ, мэхэйдээбэттин эрэ диэн телевизор иннигэр өр олордоллоро баар суол. Итинник, бэйэлэрэ да өйдөөбөтөрүттэн, оҕолоро нууччалыы эрэ санарар буолбутуттан соһуйар төрөппүттэр баар буолбуттара. Оннук оҕо уһуяанна бастаан биир этэ, 3 сааһыгар кэлбитэ, сүрдээх сыранан 5 сааһыгар биридэ сахалыы санарар буолбута да, син биир нууччалыы тыла баһыйара, кини быйыл оскуолаҕа киирбитэ. Онтон сылын аайы нууччалыы эрэ санарар оҕо 2-3 буолан барбыттара. Өссө атын проблема баар буолбута. Сорох дорҕоону сатаан санарбат оҕолор үксээбиттэрэ, саналара олох мөлтөх оҕолор бааллара, туох дириллэрин киһи өйдөөбөтө, ону таһынан, санара илик да оҕолор кэлэллэрэ. Оҕо төрөөбүт тылынан санарар саната сайдарыгар бөлөх иитээччитэ эрэ буолбакка, оҕону кытары алтыһар дьон бары кыһаллыахтаахтар, бастатан туран, төрөппүттэрэ диэн тусхалламмыппыт.

Ол иһин уһуяаммытыгар оҕо санарар санатын сайыннарыы түөрт суолунан ытытыллыбыта:

1. Ситимнээх сананы сайыннарар эйгэни тэрийии. Төрөппүт талыытынан уһуяанна иитии-үөрэтии төрөөбүт тылынан ытытыллар. Оҕолорго дьарыктар, аралдытытылар, куруһуок үлэтэ, оонньуулар, бырайыак үлэтэ, экскурсия, араас тэрээһиннэр саха тылынан бараллар. Эрһиим кэмнэригэр оҕолор бэйэ-бэйэлэрин, иитээччилэри, анал идэлээх үлэһиттэри кытта алтыһалларыгар төрөөбүт тылынан санараллар. Нуучча тылыгар анал дьарыктар уонна нууччалыы уус-уран айымньылары толоруу бааллар. Бэйэтин бэйэтэ дьаһанар уонна бэйэтин өйүнэн оонньуур кэмигэр оҕо сүрүннээн сахалыы санарар. Оҕо оҕону кытары быстах нууччалыы кэпсэтэн ылар түгэnnэрэ бааллар, ол көнүллэнэр. Ол эрэри, иитээчи хонтуруоллуур, боппуруоһу сахалыы биэрэр, ол иһин оҕо сахалыы эппиэттиир. Бөлөххө оҕо сайдар эйгэтин толору тэрийии ирдэнэр. Төрөппүт дьэиэтигэр оҕо сайдар усулуобуйатын хайдах тэрийэрин көрөбүт, сүбэлэри биэрэбит. Төрөппүттэргэ консультацияларга, мунньахтарга оҕо тылын сайыннарыы, төрөөбүт тылынан санарыы боппуруостара тураллар.

2. Тыл сайдытыгар анал дьарыктары ытыты. Төрөөбүт төрүт тылга хас биирдии дьарык араас түһүмэхтэртэн турар: дорбоонно үлэ, уус-уран айымньыны истии, хоһоону аабы, сананы хамсаныны кытта тэннэ дьүөрэлээһин (логоритмика), ойуунан үлэ, тыл эрчиллиилэрэ, тарбах эрчиллиилэрэ, оҕолордуун кэпсэтии, тыл оонньуулар, тыныны эрчиллиилэрэ, хамсаныылаах тохтобул, уруһуйдааһын.
3. Уус-уран айымньылары билиһиннэри. Хас биирдии бөлөххө иитээччи уус-уран айымньыны оҕолорго аабыны былааннаахтык тэрийэр, кинигэ муннуктарыттан оҕолор иллэн кэмнэригэр кинигэ ойууларын көрөллөр. Айымньыларынан инсценировкалары туруораллар, ырыа, хоһоон үөрэтэллэр, таабырыннаһаллар, остуоруйалаһаллар. Олонхо, хоһоон куруһуоктара үлэлиилэр. Бары дьарыктарга, аралдытыыларга норуот тылынан айымньытын, суруйааччылар уус-уран айымньыларын уһуйааччылар хото туһаналлар.
4. Логопед үлэтэ. Кини анал бырагырааманан тыла мөлтөх оҕолору кытта үлэлиир. Үлэтин сүрүн сыала – оҕо санарар аппаратаын үлэтин сайыннарыы, оҕо дорбоону сөпкө санарарыгар көмөлөһүү. Логопед үлэтэ оҕо ситимнээх санатын сайыннараарга төһүү күүс буолар.

Иитээччи саната – оҕолорго холобур. Кини саната сыһата суох, чуолкай, сыыс тыла суох, ыраас буолуохтаах. Мин уһуяанна 1990 сыллаахтан иитээччинэн, изостудия салайааччытынан, методиһынан, психологынан үлэлээн кэлиим. Изостудия салайааччытынан 15 сыл үлэлээбитим. Изостудия үлэтигэр ойуулуур-дьүһүннүүр үлэбэ дьарыктар (уруһуй, мэһийэн оноруу, аттаран сыһарыы), аралдытыылар, маастар-кылаастар, уруһуй куонкурустара, быыстапкалар, экскурсиялар, бэсиэдэ, талааннах дьону кытары көрсүһүүлэр, оонньуулар, куруһуок, төрөппүтү кытары үлэ киирсэллэрэ. Салгыы ойуулуур-дьүһүннүүр үлэни кытары ийэ тыл хайдах сибээстээх буолуон сөбүн туһунан бэйэм санааларбыттан, үлэм опытыттан үллэстиим.

Ийэ тылы уруһуй дьарыктарыгар хомоҕойдук туттар улахан суолталаах: чопчу тылынан уруһуйданыллар эттик ураты хаачыстыбатыгар оҕо болжомтотун уурарын ситиһиллэр, оччоҕо төрөөбүт тыл уобараһы арыярга көмөлөһөр. Маны таһынан, уус-уран тыл оҕо санарар санатын сайыннараар.

Уруһуй дьарыктарыгар искусство айымньыларын, уруһуйданыллыахтаах уобараһы билиһиннэриини бэсиэдэ быһытынан ытытлар. Манна ойуулуур тыллары, дьүһүйүүнү, норуот тылынан уус-уран айымньыларын (хоһоону, таабырыны, өс хоһоонун, олонхону, остуоруйаны) туттуу улахан суолталаах. Бэсиэдэ кэмигэр оҕо тулалыыр эйгэбэ көрбүтүн, айымньы туһунан санаатын этиитэ ирдэнэр.

Төрөөбүт тыл сүмэтэ норуот тылынан айымнытыгар уонна суруйааччылар уус-уран айымныларыгар баар. Олору үлэбэр хайдах туһанарбын билиһиннэриим.

а) Хоһоон. Кыыллара, көтөрдөрү уруһуйдуох иннинэ кинилэр саамай бэлиэ көстүүлэрин хоһоон тылынан арылыччы этэбин.

Тайах туһунан:

«Ууна сылдыар улахан
Ураа - ланкыр муостаах,
Килбик-сэмэй, улахан,
Кини баһаам күүстээх.
Кини аата тайах,
Бачынката - туйах» [5, с. 7].

Тонсоҕой туһунан:

«Саһарга үчүгэй диэн,
Саадьяҕай эриэн
Энин эгэлгэ дьүһүннэммит...» [4, с. 14].

Мэкчиргэ туһунан:

«Киэн эрэлик
Алаа харахтаах,
Көп сэбирек
Албын кулгаахтаах,
Тоҕута тардых
Тордуох тумустаах,
Батары харбыах
Баҕыыр тынырахтаах...» [4, с. 18].

Хоһоону өссө айылҕа араас кэмнэрин уруһуйдатыыга туһанааччыбын. Кыһын, саас, сайын, күһүн айылҕа уларыйыыларын көрдөрөр, айылҕа араас көстүүлэрин, үүнээйини хоһуйуулар хоһоонно оҕо кинигэлэригэр, хрестоматияларга элбэхтэр. Кэлин кэмнэргэ оҕолорго аналлаах хоһоон элбээтэ. Олортон ойуулуур-дьүһүннүүр тыллаахтары талар ордук.

б). Таабырын. Хамсыыр-харамай, үүнээйи, айылҕа көстүүтүн ураты хаачыстыбаларын таабырын көмөтүнэн көрдөрүллэр. Манна быһыы-таһаа, дьүһүн хайдаҕа чуолкайданар:

«Уһуктаах тумустаах, уһун кутуруктаах баар үһү» (кутуйах).

«Кынаттаах да көппөт, тараахтаах да тарааммат үһү» (бөтүүк).

«Төбөтө суох да сэлээппэлээх, соҕотох атахтаах да, саппыкыта суох баар үһү» (тэллэй).

«Көнүлүнэн устар көмүс кытыа баар үһү» (күн).

«Балажан үрдүгэр кэлтэгэй хамыйах сытар үһү» (ый).

«Сааһын тухары дьүһүнэ кубулуйбат баар үһү» (харыйа).

«Кыһыл көмүс хайалар сайынын эрэ үүнэллэр үһү» (бурдук) [2, с. 6 - 22].

в). Өс хоһооно уобарас майгытын-сигилитин ситэрэн биэрэр. Сүрэхтээх буолуу, биир сүбэнэн үлэлээһин, доҕордоох буолар үчүгэйгэ тиэрдэрин, үтүө санаа, сизэрдээх быһыы биһирэнэрин өйдөтөр:

«Сүрэхтээх киһи туохтан да маппат».

«Санаа холбостобуна, сүбэ түмүлүннэбинэ, кыайтарбатах да кыайыллааччы».

«Норуот күүһэ – көмүөл күүһэ».

«Эйэбэс киһи үгүс доҕордоох».

«Умса түстэбинэ сүүһүтгэн өйүүр, иттэнэ түстэбинэ кэтэбиттэн өйүүр доҕорум».

«Доҕор доҕорун алдьархайга хаалларбат».

«Үчүгэй майгын – көтөр кынатын».

«Уохтаах буору сизэмэ сөбүлүүр, үтүө санаалаах киһини дьон сөбүлүүр» [2, с. 58-63].

г). Олонхо. Уус-уран уобарас хайдаҕа кини аатыттан даҕаны биллэр: Эрчимэн, Ньургун, Туйгун – бөҕө-таҕа, эрчимнээх, күүстээх, бастын, чулуу бухатырырдар буолаллар. Суруйааччы Күн Эрили бухатыры ойуулаан суруйбутун аахтаһытына сүдү бухатыыр хараһытыгар көстөргө дылы:

«Бысталаабыт тиит курдук быччыннаах,

Хастаабыт тиит курдук харылаах,

Суллаабыт тиит курдук сотолоох» [1, с. 6].

Оттон Күөгэлдьин Куо, Чөмчүөрүйэ Куо - аргыый наллаан хаамар, килбик, уурбут-тушпут курдук, лоп-бааччы, кичэллээх кыргыттар.

Аллараа дойдун абааһыларын Лочурдаан, Түнкүрдээн, Уот Уһутаакы, Тимир Абыластай диэн тилир-талыр туттуулаахтарын, тыас-уус аргыстаахтарын, ынырык дьүһүннээхтэрин иһин ааттаабыттар. Олонхоҕо айылҕа көстүүлэрин уус-ураннык дьүһүйбүттэрэ уруһуй кырааскатын таларга көмөлөһөр. Орто дойдун «уоттаах сырал күннээх», «килбиэн манан ыйдаах», «ыраас сөлүүдэ уулаах», «күөх ньуоһу кырыстаах» [1, с. 3-4],

«Хаарыс солко танастаах

Хатын дьахталлар

Хампа дьабакаларын

Хантаччы аннынан баран,

Хаамсан ханарыһан
иһэллэрин курдук
Хатын мастардаах» [1, с. 4],

аллараа дойду буоллабына:

«Дьэбиннээх солуур түгэбин курдук
Дьэс малаар ыйдаах,
Барбатах балык минин курдук
Бадья-бүдүө дойду
Барыйан истэ,
Буспатах мунду минин курдук
Борук-сорук дойду» [1, с. 29].

д). Остуоруйалар ис хоһооннорунан уруһуйдатарга, биллэн туран, эрдэттэн бэйэн остуоруйа ис хоһоонун кытта билсирһэбин. Остуоруйаны оҕолорго иллэн кэмнэригэр, хаста да төхтөрүйэн, аабабын. Куонкуруска үлэ онһуулар буоллабына, оҕолорго биир-икки сүрүн куруһуок дьарыктара ытыллар, онтон салгыы оҕолор үлэни ситэрии быһыытынан иллэн кэмнэригэр уруһуйдуулар. Остуоруйа ис хоһоонуттан быһа тардан хос аабыахха сөп, оччоҕо уобарас чочуулар, оҕо аҕыйах да этииттэн уруһуйун ис хоһоонун таһаарар. Холобур, «Күөрэгэй» диэн Т.Е.Сметанин остуоруйатыттан биир иитиллээччим кыра кутуйабы Күөрэгэй Туораах диэн ааттаан, кинини ытыһыгар олордон эрэ ырыа ыллыбырын уруһуйдууругар «Туораах кыараҕас харахтарынан ырыаһытын көрбөхтүүр, кыракий кулгаахтарын чэрэннэтэр, эгэ-дьэгэ буолар» - диэн аабыы көмөлөспүтэ [3, с. 5].

Дьарык түмүктүүр түһүмэбэр оҕо онорбут үлэтин кэпсиир. Манна тугу онорбутун, хайдах өгнөрү туттубутун эрэ буолбакка, тоҕо бу өгнөрү туттубутун ыйытар наадалаах. «Кини абааһы, ол иһин хара өгнөөх», «Балык минэ маннык сиэрэй өгнөөх, ол иһин дойдута итинник», «Күн курдук кыыс, ол иһин саһархайынан соппутум» - диэн кэпсээннэриттэн билиилэрэ кэнээбитэ көстөн кэлэр.

Оҕолор үлэлэриттэн быыстапканы тэрийиини куруутун биһирээчибин. Оҕолор үлэлэри көрөллөрүн наһаа сэргээччилэр, кэпсээннэрэ да баһаам буолааччы, уруһуйдары ырытарга олонхо, остуоруйа, хоһоон да тылларыттан санарааччылар.

Ити курдук, ойуулуур-дьүһүннүүр үлэбэ норуот тылынан айымныытын, уус-уран айымныы сүмэлээх тылларын хомоҕойдук туһанар буоллаахха, оҕо ойуулуур дьобура сайдарын таһынан кини тылын саппааһын биллэрдик байытыахха сөп.

Быйыл күһүн уһууаанга кэлбит 2-3 саастаах оҕолору кэтээн көрүү түмүгүнэн үксүлэрин саналара үчүгэйиттэн үөрдүбүт. Ол аата төрөспүттэр дьэ кэргэннэ оҕо тыла

сайдар усубуйатын олохтообуттар, куйаар ситимиттэн оѳону араначчылаабыттар. Сорох дьиз кэргэннэ эбээ, эһээ үөрэѳэ, кэпсэтэ-ипсэтэ сылдыра көмөлөстөѳө.

Туһаныллыбыт литература:

1. Васильев С.С. Күн Эрили : олонхо. – Якутскай : Саха сиринээѳи кинигэ издательствота, 1960. – 88 с.
2. Саха таабырыннара, өс хоһоонноро, чабырѳахтара / хомуйан онордо И.К.Попов. – Дьокуускай : Бичик, 2006. – 112 с.
3. Сметанин Т.Е. Күөрэгэй : кыра саастаах оскуола оѳолоругар остуоруйа. – Дьокуускай : Кинигэ издательствота, 1984. – 24 с.
4. Соловьев В.С. Таабырын хоһооннор : орто саастаах оѳолорго. – Дьокуускай : Саха сиринээѳи кинигэ издательствота, 1961. – 24 с.
5. Эртюков, И.И. Кыыллар : хоһооннор. – Якутскай : Саха сиринээѳи кинигэ издательствота, 1970. – 17 с.